

DE NSB

‘Een onderzoek naar de oorsprongen en de historische rechten van het fascisme, naar zijn plaats in de geschiedenis, naar zijn mogelijkheden, naar zijn beperkingen, begrenzungen en naar de gevaren die het voor maatschappij en cultuur in zich draagt, zo’n onderzoek is dringend nodig, juist en vooral voor anti-fascisten die beseffen dat men zich tegenover een vijand moet kunnen rechtvaardigen, de betrekkelijke rechten die hij heeft moet durven erkennen en zich niet te hoog moet achten van hem te leren, wil men werkelijk zijn meerdere zijn of worden.’

– Jacques de Kadt, *Het Fascisme en de nieuwe vrijheid*

‘The argument so far is that to understand fascism, you have to write its history, or histories.’

– Philip Morgan, *Fascism in Europe 1919-1945*

‘Men cause evil by wanting heroically to triumph over it’

– Ernest Becker, *Escape from Evil*

ROBIN TE SLAA & EDWIN KLIJN

DENSB

Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935

Afbeelding omslag: NSB-affiche uit 1935. Het oorspronkelijke opschrift is: 'Geen verdeeldheid door partijen, maar volkseenheid. N.S.B.' [Beeldbank WO2 – Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie]

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam
Zetwerk: Velotekst (Ben van Popering), Zoetermeer
Druk en afwerking: Wilco, Amersfoort

© de auteurs, 2009

Eerste druk: 2009
Tweede druk: 2010
Derde, verbeterde druk: 2021

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u zich wenden tot de uitgever.

ISBN 978 90 2444 303 1
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoudsopgave

Inleiding 19

Een onrustige avond in Utrecht 19

De politieke sensatie van 1933 20

Verzet tegen de ‘gevaarlijke clownerie’ van de NSB 22

De eerste stormloop op het demo-liberale stelsel: het verkiezingssucces van 1935 23

Scheldwoord of generiek begrip? 23

Het eigen karakter van het Nederlandse nationaalsocialisme 25

Een serieuze ideologie die om een rationele benadering vraagt 26

De ‘Derde Weg’ van het fascisme, de integrale volkspartij en de volksgemeenschap 28

De verleidingskracht van het Nederlandse nationaalsocialisme 31

DEEL I – VOORGESCHIEDENIS EN VOORLOPERS 1918-1930

1 De opkomst van het fascisme 37

Het intellectuele voorspel tijdens het fin de siècle 37

De Eerste Wereldoorlog en de fascistische mythen 38

De valse start van de Weimarrepubliek en de communistische dreiging 40

De gewonnen oorlog en verloren vrede van Italië 43

De socialist Mussolini en de noodzaak tot oorlog 44

De opkomst van de fascistische beweging 46

Het fascisme als regime 48

De Lateraanse verdragen en Mussolini’s grote populariteit 50

Hitlers gelukkige tijd aan het front 52

De NSDAP, een onbeduidend splinterpartijtje in de marge 54

Mein Kampf, een racistisch, antisemitisch en antimarxistisch manifest 56

De NSDAP, een volkspartij van gewone burgers 59

2 Het haperen van de ‘ongemakkelijke democratie’ in Nederland 61

Onvrede over ‘de politiek’ 61

Het nieuwe kiesstelsel 62

De neergang van het liberalisme en het bastion van de verzuiling 63

- Kritiek op de autocratie van partijbonzen 65
- Het fenomeen van de splinterpartijtjes en de parlementaire versplintering 66
- De parlementaire entree van de orthodoxe beginselpartijen 66
- De belangenpartijen 68
- Moeizame regeringsformaties en extraparlamentaire kabinetten 69
- De paradoxale werking van de verzuiling: medicijn en kwaal? 71
- 3 Het Nederlandse fascisme tussen 1922-1930 73**
 - De continuïteit tussen het vroege fascisme en de NSB 73
 - Een hegeliaanse filosoof versus de democratische ezeldrijvers 74
 - Een antisemitische zwanenzang 76
 - Stamvader of wegbereider van het Nederlandse fascisme? 78
 - Valckenier Kips: van prefascist tot fascist 79
 - De Rapaillepartij en Erich Wichman 81
 - De oerfascist Verviers, zijn tijdschrift en de latere NSB-mythe 84
 - De oprichting van de eerste fascistische partij: het Verbond van Actualisten 87
 - Actualistische propaganda en kritiek op de ‘zwarthemderij’ 89
 - Revolutionair en gewelddadig? 92
 - Verviers’ vroegtijdige vertrek 93
 - Actualistisch geweld en ‘het knechten van de macht der vakbonden’ 94
 - Fusie en desillusie 96
 - Versplintering en neergang van het vroegste Nederlandse fascisme 96
 - Verschillen en overeenkomsten tussen het vva en de NSB 99
 - De Nederlandse Oranje-Nationalisten: whisky voor de heren en bier voor Jan Boezeroen 100
 - Het fascistische blad *De Bezem* en de onverwachte dood van Wichman 101

DEEL II – DE MOEIZAME WORDING VAN DE NSB 1930-1932

- 4 De oprichtingsmythe van de NSB en de weerbarstige werkelijkheid 107**
 - ‘Ik ga beginnen!’ 107
 - Een bekwaam ingenieur 108
 - Musserts eerste politieke activiteiten 110
 - Het ‘onaannemelijk tractaat’: tegen Versailles en België 112
 - Van Geelkerken: fascist van het eerste uur 117
 - Het debacle van 1930 119
- 5 Het NSB-programma: orde, tucht en solidariteit 123**
 - Nationaalsocialisme – rassenleer = fascisme 123
 - Lauwe Oranjeliefde 123
 - Geen partij maar beweging 124
 - Het ideaal van een ‘volksgemeenschap’ 125

- De corporatieve staat 127
Geen behoefte aan *Lebensraum* maar wel behoud van koloniën 129
Versterking van het leger: de jachthond en de egel 129
De Groot-Nederlandse gedachte 130
Bescherming van de christelijke godsdienst 131
Het partijprogramma: de 'nationaal-socialistische rots in de branding van de volksafbraak' 131
- 6 **Een slecht bezochte oprichtingsvergadering** 133
Tweemaal een verborgen agenda: politiek overleg tussen Mussert en Sinclair 133
De officiële oprichtingsvergadering van de NSB en de morrende 'mol' 134
Een andere oprichtingsvergadering: de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij 135
Mussert heeft 'een fond' 137
- 7 **Een valse start: het 'zooveelste fascistische complotje'?** 139
De opbouw van de organisatie 139
De leden van het eerste uur 141
Een moeizame start 142
De afgrond nabij: financiële wanorde op het Hoofdkwartier 143
- 8 **Medestanders en mededingers** 145
Het Comité voor Nationale Samenwerking 145
Een mislukte en een geslaagde fusie 147
Onverwachte publiciteit 148
Een fascistische nieuwkomer: de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond 150
'Zuivere communistische methodes!' 153
- 9 **Herstel: 'de vlam van den strijd begint te branden'** 155
Mussert en het wereldanti-oorlogscongres 155
Het doel en wezen van het nationaalsocialisme 156
'In het kamp der Nederlandsche nationaal-socialisten' 158
- 10 **Van de studeerkamer naar de straat** 161
Eigenhandig en zonodig hardhandig 161
Nationale Unie: de NSB is import 162
- 11 **Een jonge beweging in opkomst** 165
De NSB als jongerenbeweging 165
De groei van de beweging: oprichting van de groep Haarlem 167
Oprichting van de Weerbaarheids Afdeling 168
De NSB als stichting: positie algemeen leider onaantastbaar 169
Contacten met het bedrijfsleven: Philips 169

12 Fusie en ruzie 173

‘Nationaal-Herstel-concentratie’ 173

‘Durft U zich Nat. Socialisten te noemen?’ 174

‘Een geboren leider en organisator’ 175

Met beide benen in het moeras van sektarisme 177

DEEL III – 1933: DE BEWEGING MARCHEERT

13 Het parool voor 1933: doorwerken zonder naar links of rechts te zien 181

De eerste Landdag, een ‘nieuwe bromvlieg’ 181

Volk en Vaderland, het strijd- en bindmiddel van de NSB 183

Fase 2: de verdere opbouw van de beweging 185

14 De almachtige staat en het einde van de democratie 189

Het trio Bolland 189

Brochure nr. 3: Nationaal-Socialistische (Fascistische) staatsleer 191

Een overwegend negatief effect 193

‘Beter één Mussolini, dan duizend roode burgermannetjes’ 194

Oranjeliefde van een zuiverder allooi? 195

‘Wij wensen de Godsdienst niet te gebruiken als dekmantel van de politiek’ 196

15 De NSB en de andere fascisten 199

Een fascistische federatie zoekt toenadering tot ‘Muffert’ 199

Hengelen in de Baarsvijver 200

‘Nul plus nul is nul’ 202

‘Landverraad’ 203

Toeloop van teleurgestelde fascisten 205

Meerdere wegen die naar Rome leiden 206

16 De staat versus het fascisme: de eerste maatregelen van de overheid 209

In strijd met de krijgstucht: particuliere weerkorpsen verboden voor militairen 209

De ‘legale’ revolutie in Duitsland 210

Roodvonk op de vloot en gezagscrisis in het land 212

‘Zoenoffer in een politiek tournooi’: fascistische organisaties verboden voor militairen 214

‘Terreur door de rechtsche partijen’: fascisten uit de burgerwachten verbannen 215

Reserves tegen de overheidsverboden 216

17 De NSB en het rode gevaar: ‘Waar fascist regeert, men arbeid eert’ 221

De sociaaldemocraten: een geduchte opponent 221

De communisten, een strijdlustige ‘minizuil’ uit Moskou 226

Van der Lubbe, prototype van een onbetrouwbare bolsjewiek 228

- 18 Vergaderingen als propagandamiddel** 231
Propaganda in het land 231
Een avondje NSB: men weet dat ze hier vergaderd hebben 232
Het nut van debatteren: wie niet wil geloven, zal er aan moeten geloven 233
Het isolement van de NSB-strijder 234
- 19 De NSB en verkiezingen van 1933** 237
‘Wij denken er niet aan’ 237
Een nieuwe concurrent: het Verbond voor Nationaal Herstel 239
Een kandidatuuraanbod aan Colijn en een fascistische lijstverbinding 240
‘De “nationaal-voelende” kiezers worden bezwendeld’ 241
Nationale Unie: ‘Stemt Colijn’ 241
‘Open en rond tegenover heele en halve fascisten’ 242
Het electorale fiasco van de fascistische partijtjes en de winst van de NSB 242
‘Wat in verkiezingstijd en carnavaltijd gebeurt, moet men later niet in ernst nemen’ 244
De kabinetsformatie en het politieke extremisme 245
De wettige strijd van de NSB tegen het ‘demo-liberale systeem’ 246
Onrust binnen de SDAP 247
- 20 De NSB en het antisemitisme: ‘Iedere Hollandse jood is welkom’** 249
Een open brief aan de Joodse leden 249
Mussert, ‘een bedroevend-slecht nationaalsocialist?’ 251
Rode ‘Joodsche terreur’ 252
Handhaving van de partijlijn: ‘niet alle mensen aan een touwtje’ 253
Partij-ideoloog Wigtersma: alleen ‘Nederlands-voelende’ Joden zijn welkom 255
- 21 ‘N.S.B. filiaal van Hitler? Antw.: Goch’** 257
Een traumatische avond in het Duitse Goch: ‘Hij een nationaal-socialist? Om te lachen’ 257
De strijd om een Nederlands nationaalsocialisme 260
‘Geeft ir Mussert het op?’ De roerige zomer van 1933 262
Interne kritiek: de ziel van de massa blijft onberoerd 263
- 22 Nieuwe en oude overheidsverboden** 265
Het ambtenarenverbod: de NSB gespaard 265
Alleen de slaapmuts van Jan Salie is toegestaan: het uniformverbod 267
Scherpe kritiek van de Tweede Kamer 270
Fascistische infiltratie in de burgerwachten 272
- 23 ‘Wij zijn begonnen aan onze eerste 50.000 man!’ De tweede landdag in oktober 1933** 273
Het geestelijke en lichamelijke leger 273
De achterban van de NSB: leden, groepen en kringen 275

- Een succesvol voorbeeld van de NSB op lokaal niveau: Tusenius en IJmuiden 277
Duitsland verlaat de Volkenbond: een 'stap naar gezonde verhoudingen' 279
- 24 **'Nieuwe' concurrenten: nog meer fusie en ruzie** 281
Ideologische tweesprong 281
De ongemakkelijke liaison van 'de eerste fascist en de eerste nationaal-socialist van Nederland' 282
'Weg met dat Jodenvarken': een nazikoekje van eigen deeg 284
25 lantaarnpalen om landverraders op te hangen 285
De opkomst en afgang van enige rijksleiders 287
'Landverraders-Oranje boven' 289
Het NSNAP-geweld en het vergaderbod in Duitsland 290
Een fascistisch anti-NSB-front: de Corporatieve Concentratie 292
'We zitten er geweldig tusschen te wroeten' 296
- 25 **Het grote propagandaoffensief: boeren, middenstand en arbeiders** 299
'De meest ongelikten beer': een boerse voorloper van de NSB 299
Landbouw en Maatschappij, een bondgenoot? 300
Völkische ideeën en bloed-en-bodemsentimenten 302
De 'welwillende neutraliteit' van Landbouw en Maatschappij tegenover de NSB 305
'Nationaal-socialisten, koopt bij middenstanders. Mijdt warenhuizen en eenheidsprijsmagazijnen!' 307
'Kapitalisme is honger, Marxisme is steun, Nationaal-Socialisme is werk!' 309
Herverdeling van arbeid, werkverschaffing, arbeidsdienstplicht en winstdeling 310
De moeizame weg naar de arbeider 312
- 26 **De NSB en katholieken** 315
Antifascistische agitatie uit katholieke kring 315
Een mogelijke bondgenoot in het katholieke milieu? 317
De dans om 'de conferentie Steenberghe' en een verdienstelijke *Wichtigmacher* 318
Een aparte katholiekfascistische organisatie: de Leeuwendalers 320
De politieke eenheid van de katholieken in gevaar? 321
Het rooms-corporatieve tegenoffensief: geen 'gelijkgeschakeld medejuichen' 322
De Corporatieve deconcentratie? 325
De NSB en de vrijmetselarij: een duistere relatie? 327
De onmogelijke positie van burgemeester D'Ansembourg 328
- 27 **Succes, kritiek, partijzuiveringen en het ambtenarenverbod** 331
Van der Voort van Zijp trekt zich terug 331
De glorie tijd van de beweging: op naar de tweehonderdduizend 333
Interne strubbelingen en kritiek: heeft Mussert het nog allemaal onder controle? 334
'Zelfreiniging' van de beweging: drieduizend slappelingen eruit 335

- Een roep om orde en een sterk gezag 337
- Een oranjegezinde beweging? 338
- Een allesbehalve stille kerst 339
- ‘Colijn maakt van U een martelaar’ 340

DEEL IV – 1934: EEN JAAR VAN BEZINNING

- 28 **‘Aan U, politieke partijen, de baantjes, de gummistokken en de mitrailleurs; aan ons het volk!’** 345
 - De verhoudingen op scherp 345
 - Sluit de gelederen: Mussert in het Concertgebouw 346
 - Het radicalisme van de NSB: brandstapels en concentratiekampen 348
 - ‘In onze beweging moet geen tweestrijdigheid zijn’ 349
 - Regering en Kroon in opperste staat van paraatheid 352
 - Fascio, een fascistische klucht 352
 - Infiltratie in bestaande verenigingen: de zaak-Roelofsen 354
- 29 **Het ambtenarenverbod** 359
 - Ergernis over de ‘geheimdoenerij’ en tijdelijke sympathie voor de ‘underdog’ Mussert 359
 - Achter de propagandistische façade 360
 - ‘Ik laat mij dus noodgedwongen er uit trappen’ 361
 - Een fascistische beschermengel en Colijns citaatfabricage 363
 - Negatieve beeldvorming rondom ‘de “nette” fascistische partij in ons land’ 366
 - Het aangeboden ontslag van D’Ansembourg 367
- 30 **In de ban van de bisschoppen: het Vastenmandement** 369
 - Het diplomatieke offensief van D’Ansembourg 369
 - Een dubbele loyaliteit? 370
 - De Romeinse *mission impossible* van D’Ansembourg 371
 - De voorafschaduwning van het Vastenmandement 373
 - De bisschoppelijke veroordeling van het Nederlandse nationaalsocialisme 374
 - Het roomse boegbeeld van de NSB versus de ‘Hou-Vast-Katholieken’ 377
 - De reikwijdte van de bisschoppelijke macht en Van der Landes reis naar Rome 379
 - Italiaanse interventie bij de Heilige Stoel 381
- 31 **‘Volkse’ sentimenten: boeren, bloed en bodem** 383
 - Het vreemde en het eigene 383
 - Roskam: Germaanse volksaard, godsvrees en de ‘crisis van den geest’ 385
 - Boerenland in boerenhand 388

- 32 **De NSB in Duitsland: contacten met de Duitse autoriteiten en de NSNAP-splinters** 395
Strijd met de NSNAP-splinters 395
Overkomen van NSNAP'ers 397
Een geheime Hitler-Musserttop? 399
Informeel contacten met de NSDAP 400
Hamburg versus Rijnland: de 'tuchteloze bende' van Boumans 402
'Nazi Schein Bewegung' 403
- 33 **Het positief-christelijk karakter van de NSB** 407
Brochure nr. 4 Actuele vragen: de NSB in een identiteitscrisis 407
Een buitengewoon vage brochure 411
'Zoo kweekt deze Jood alweer zelf anti-semitisme' 413
Een positief christelijk karakter: 'De daad, het dienen, het offer!' 414
Marxisme, fascisme en nazi-Duitsland als dissonant 415
'Een huis, dat tegen zichzelf verdeeld is, wordt verwoest' 417
De gereformeerde kerken in de aanval: de strijd tegen 't most-niet-maggen-type' 418
- 34 **Arbeiderspropaganda en het antikapitalisme van de NSB** 421
Burgerlijke 'kapitalisten-knechten'? 421
De Nationaal-Socialistische Werknemers Organisatie en Joop Oversteegen:
'dat zaakje laat ik mooi in het honderd lopen' 422
De reïncarnatie van oud-communist Cees Frenay 425
'Arbeiders van Neerlands stam, vereenigt U!' 428
Colportage in 'rode' buurten: Hillegersberg 428
De NSB over de SDAP: 'een verwaterde ultra-democratische partij van bekrompen, kleine burgermannetjes' 429
De strijd tegen het 'grootkapitaal' 432
Verspreidt Alleen Bederf: 'Wollen Sie trinke ein Tasse Thee?'
'Wollen Sie vögele meine Tochter?' 434
- 35 **De NSB en de andere fascistische partijen: 'persoonsbelangen die zullen blijven verschijnen en verdwijnen'** 437
Italiaanse bemoeienis 437
De ANFB onder curatele gesteld 438
Tegenslagen voor de fascistische anti-NSB-coalitie 439
De roemloze ondergang van de Corporatieve Concentratie 441
De heimelijke contacten van D'Ansembourg 443
De rumoerige rentree van Baars 444
Frenay versus Baars en Joden die alleen 'mazzel' willen maken 446
Het krantendebat en de verspreiding van het 'niet-racistische' antisemitisme 447
De strijd van Zwart Front tegen de door vrijmetselaars en Joden beheerste NSB van 'Herr Mussert' 449
De geruisloze aftocht van Groeninx van Zoelen en de nieuwe rol van

- ex-NSB'er Felten 452
- Kritiek van het VNH op de on-Nederlandse beginselen van de NSB 454
- Het ongeautoriseerde rendez-vous van Wigtersma en Snijders 454
- Mussert onacceptabel als toekomstig leider van gefuseerde beweging 456
- De 'geruchten' over fusiebesprekingen 457
- Nationaalsocialistische *fellow travellers* in het VNH 458
- 36 Het offer van de leider en de gewestelijke landdag te Amsterdam 461**
- Het aangekondigde ontslag van Mussert en Van Geelkerken:
fascist zijn betekent dienen 462
- De democratie in het defensief gedrongen en de teruglopende groei van de NSB 463
- De roerige aanloop naar de gewestelijke landdag in Amsterdam 464
- Smit Kleine, Tusenius en D'Ansembourg maken carrière 465
- 'Alles buiten het gebouw is tegen ons bedoeld!' 468
- Prachtig lenteweer, maar plaatselijk zeer grimmig 470
- 'Als één man opgestaan brengen alle aanwezigen Mussert den fascistengroet' 471
- Geen 'salon-fascisten' maar straatvechters 473
- 'Den dageraad van den nieuwen tijd' en de tegenwoordige politieke antithese 474
- Fulltime fascist en een lucratief martelaarschap 476
- De gevolgen van het ambtenarenverbod en het 'verdwijnen' van de geheime leden 478
- Weerzin tegen de NSB 479
- 37 Naar het nieuwe Europa 483**
- Het fascisme als redder van de Europese cultuur 483
- Een 'nieuwe geest' in Europa 487
- Geestverwante bewegingen in Engeland, Frankrijk, Hongarije en Portugal 489
- Dietse zuiderburen: het Verdinaso 492
- Het Dollfusbewind, geen fascisme maar een bloedige partijdictatuur 493
- 38 Ideologische heroriëntatie en verdieping: de karaktervorming van de NSB 497**
- De utopie van de volksgemeenschap 497
- H. van Houten: 'Is het juist langer verstoppertje te spelen?' 498
- Eerste noordelijke landdag in Wedde: eigen bodem als grondslag voor nationaal bestaan 501
- Een zware slag voor hegelianen: *Brochure nr. 3* openlijk door Mussert ter discussie gesteld 503
- Hylkema's 'Nederlandsch Fascisme' 506
- Verdere verdieping van het Nederlands nationaalsocialisme: een 'nieuw Nederland' 507
- 'De dageraad van een nieuw menscentype' 509
- De Nationale Jeugdstorm: 'Wij zijn toch alle zonen van 't zelfde Nederland' 512
- De vrouw als 'hoedster van den huiselijken haard' 514
- Geboortebeperving en sterilisatie 516
- De studenten: demping van de kloof tussen het intellect en volk 516

- Kunstenaars, dichters en schrijvers: kunst is passie en getuigen 517
NSB-media en fascistenscholen 519
Een jaar van bezinning 521
- 39 Tussen Rome en Berlijn 523**
Mussert op bezoek bij Mussolini: een fan ontmoet zijn idool 523
Van der Landes protest tegen het 'pseudo-verbod' 525
Lutkies dubbelspel in Rome 527
Hitler op bezoek bij Mussolini: een hoogst ongemakkelijke ontmoeting 528
De Nacht van de Lange Messen en de noodzaak tot partijzuiveringen 530
Steun in Rome voor D'Ansembourgs strijd tegen het Vastenmandement 532
De moord op Dollfuss en Musserts begrip voor de Oostenrijkse nazi's 532
D'Ansembourgs bezwaarschrift voor de paus: de NSB mist 'de heresieën'
van de NSDAP 536
- 40 Een onrustige zomer en een onstuimige herfst 539**
Kritiek op de 'klik rond Mussert' en de WA 539
Het Jordaanoproer of wel 'de orde is hersteld' 543
De geheime dienst van 'Comrade' Blank en andere duistere zaken 547
De kwestie-Van Duyl en 'het gekanker van den zelfkant onzer beweging' 550
De NSB maakt zich heimelijk los van Roelofsen 553
Het abrupte vertrek van Frenay uit de NSB 555
Het eerste treffen met de marxistische agitatoren verloren:
de heroriëntatie van de arbeiderspropaganda 556
De beweging doet mee aan de Provinciale Statenverkiezingen:
'De vechtstemming is aanwezig' 558
- 41 Een wettige weg met valkuilen 563**
'Onze kandidatenlijsten is het werk van de laatste week' 563
Frenays strijd tegen de 'heerenklik' van de NSB 564
Van der Lande: een katholieke 'gelegenheidsfascist' zwicht voor sociale druk 567
Mussert: de NSB moet geheel los komen van Roelofsen 569
Bewondering voor nazi-Duitsland versus een eigen nationale variant
van het fascisme 571
Tusenius buitenspel gezet 572
Nieuwe arbeiderspropaganda: 'Nationale en Sociale Avond' 574
Onverwachte steun van protestantse geestelijken 576
Katholieke propaganda: waken tegen 'een geest van verbittering' 579
Kritiek op Mussert en de 'onkameraadschappelijk klein burgerlijke kankergeest' 581
Een dreigend verbod voor Musserts mislukte keurkorps 584
Een *völkisch* bolwerk en de dienst Vorming 586
Het officiële en officieuze standpunt van de NSB tegenover Joden 589
Het internationale fascistische congres in Montreux 591

Nieuwe intriges van Lutkie in Rome en de ideologische voorkeur van de NSB 594
De uitgebleven doorbraak 596

DEEL V – 1935: IN GESLOTEN GELEDEREN VOORWAARTS

42 Een eenzame strijd 601

De hardheid van de Germaanse eik en een Indische legeravond 601
De stemming in de partij: ‘ze hadden een kaartavondje’ 604
Op zoek naar bondgenoten: de boeren 606
Op zoek naar bondgenoten: het vorstenhuis 608
De fascistische concurrentie: een scheiding tussen ‘het gespuis en ons?’ 610
Het ‘deugt niet’ met de Jodenkwestie 613
Nieuwe infiltratiepogingen door de NSB 614
Het definitieve afscheid van Roelofsen 615
Geruchten over infiltratie binnen de NSB: voorbereidingen voor een putsch? 617
De NSB in het nieuws: colportagerellen 617

43 *Deutschland über alles?* 621

‘Er is zeker veel in Duitschland wat ons tegen de borst stuit’ 621
CAUR, een ‘tendance trop politique’ 625

44 De derde nationale landdag, een interconfessionele en antikapitalistische NSB 633

‘Hou Zee voor Zwart-Rood Nederland!’ 633
Het interconfessionele karakter van de NSB 637

45 De Provinciale Statenverkiezingen: ‘De bres in het front der opgejaagde regenten’ 641

Een hectische verkiezingsstrijd 641
Een integrale volkspartij zonder Joodse kandidaten 645
Een verkiezingsschandaal en de geheime geldbronnen van de NSB 647
Landbouw en Maatschappij: steun met reserves 649
Het gesloten front van de verzuilingspartijen versus de NSB 651
‘Een schitterend geslaagde proefmobilisatie’ 657
De Raad voor Kerkelijke Aangelegenheden 660
‘Leider, het Nederlandse volk is lid geweest’ 662
De klaagcultuur: de Raad van Discipline 664
Gemeenteraadsverkiezingen, ‘strijden voor de verzwakking van de terroristische partijen’ 665
De val van het kabinet-Colijn en de angst voor het opkomend fascisme 669
De NSB in de Provinciale Staten en de Eerste Kamer: ‘een heele poppenkast’ 671
Eenheid Door Democratie: ‘Stemt democratisch’ 673
De Afweerdienst en het Gilde der Voortrekkers: tegen broodroof en terreur 674

- 46 **Musserts bezoek aan Nederlands-Indië: 'Indië is rijp voor het fascisme'** 677
De NSB in 'onze Oost' 677
Het vroege fascisme in Nederlands-Indië 679
De opkomst van de NSB in Nederlands-Indië 683
Een goed getimede publiciteitsactie 688
Mussert in Bandoeng: onvoorwaardelijke steun aan de Indische regering 690
Twee keer op audiëntie bij de gouverneur-generaal 691
- 47 ***Völkisch* met een nationaal accent: de NSB onder invloed van de 'volksen'** 697
Het 'volkse', de 'volksziel' en het 'volksvreemde' 697
Dietschland en de Groot-Nederlandse gedachte: geen 'bittertafel-Dietschers' 700
Friesland, 'nietseischend gemakkelijk lokaal-patriottisme' 705
Antisemitisme tegen wil en dank? 707
De Neurenberger wetten en de bijstelling van het partijstandpunt 711
De 'joodsche invloed' in de bioscoopbranche 715
Het *Neuheidentum* 717
Het 'volkse' drijven van Van Houten 718
- 48 **Het 'antikapitalisme' van de NSB** 725
De invloed van de 'volksen' op de arbeiderspropaganda 725
De 'geldmacht' van Philips: 'wij zijn nu eenmaal niet voor ons plezier N.S.B.er' 727
De affaire-Stähle in de kiem gesmoord: principesreiterij? 729
De afdeling Arbeidszaken en de overname van de Nationale Werknemers Vereeniging 731
- 49 **De vierde landdag te Loosduinen, een 'volkse' manifestatie** 735
Abessinië: minachting voor alle weekdieren 736
Wat voorafging: storm en mouterij 739
Roskam: één ras - één stam - één volk 740
'Al die halve zachte eitjes zijn mij een gruwel' 743
'Germaansche na-äperij' en een socialistische tegendemonstratie 745
'Blanke kolonisatie van Nieuw-Guinea' 746
- 50 **In staat van oorlog met de maatschappij** 749
De persen van *Volk en Vaderland* in beslag genomen 749
Verviers op een zijspoor gezet 753
De laatste politieke buitelingen van ex-NSB'er Frenay 755
De strijd van Tusenius tegen 'de klik' rond Mussert 757
Het vertrek van de 'Hegelaars' 759
'Weest op uw hoede en veracht de verraders' 760
Völkisch in de overtreffende trap: nationaalsocialisme in de meest veredelde vorm is antifascisme 762
Mislukte infiltratie in de AVRO 765

De wa heft zichzelf op: 'Wij zullen ons uniform ophangen, maar denkt er om mannen: goed in de kamfer!' 767
Toenemend antisemitisme: Mussert tussen hete vuren in 770
De 'cultuur-bolsjewistische schreeuwkunst' van De Beul: de NSB 'herstelt de orde' 772
Farwerck gedegradeerd: de sfinx valt van zijn voetstuk 775
De *Sonderweg* van de NSB: in gesloten gelederen de berg op 777

Slotbeschouwing: de weg omhoog, het licht tegemoet 781

De profeten van de 'Nieuwe Tijd' 781
Radicaal of radicalisering? 782
Ultranationalisme, pan-Europees denken en de 'wereldworsteling' van rassen 784
Het vroege succes van de NSB 785
De persoon van Mussert 787
Moderne methoden van organisatie en propaganda 789
Het positieve ideaal van het Nederlandse nationaalsocialisme:
de volksgemeenschap 791

Noten 797

Bronnen 909

Literatuur 909
Archieven en collecties 923
Periodieken en dagbladen 925

Personen- en plaatsregister 927

Dankwoord 939

Lijst van afkortingen 940

Inleiding

Een onrustige avond in Utrecht

Op maandagavond 10 april 1933 was het in de smalle straatjes van de Utrechtse binnenstad rondom zaal Tivoli een drukte van belang. Een correspondent ter plaatse deed uitvoerig verslag van de chaotische taferelen op deze doorgaans zo rustige, doordeweekse dag:

Vele honderden, die zich niet de moeite genomen hadden, vooruit een kaart aan te vragen als toegangsbewijs, dachten dat zij ook zonder die kaart wel toegang zouden krijgen. Zij stonden in files in de Kruisstraat, files, die haast de Biltstraat reikten. Er was voor hen geen kijk op, om binnen te komen, maar desondanks bleven al die honderden wachten op een moment van geluk, dat voor hen toch niet aanlichtte. Er was vóór het Tivoli-gebouw een sterke politiemacht aanwezig, die den menschen zonder toegangsbewijs aanried maar kalm naar huis te gaan, want al hun wachten zou tevergeefs zijn. Maar die goed-gemeende raad werd in den wind geslagen, de menigte liet zich geduldig in rijen schuiven en bleef in die rijen met jobsgeduld staan. De bezitters van kaarten werden bij vijftigtallen tegelijk binnengeloodst en bij hun komst in Tivoli ettelijke malen gecontroleerd, voor de zekerheid, dat niemand zonder geldig toelatingsbewijs er tusschendoor zou sluipen. Men werd voor men de zaal bereikte soms wel vijf maal om zo'n kaart gevraagd. [...] Verscheidene personen waren er zóó gebrand op, binnen te komen, dat zij de rijen van kaarthouders (die afzonderlijk waren in file gesteld) afliepen met de vraag, of er ook bij waren, bereid om hun toegangsbewijs te verkoopen.¹

Wie de bovenstaande beschrijving leest, moet onwillekeurig denken aan een hedendaags concert van een razend populaire band. Weinigen zouden vermoeden dat het hier een openbare bijeenkomst betrof van Nederlands eerste grote fascistische partij: de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). Nog geen drie maanden eerder had deze nieuwe revolutionaire partij zich op haar eerste landdag aan ons volk gepresenteerd. Ook toen had het openbare optreden van de beweging zowel bij voor- als tegenstanders veel belangstelling getrokken. Nu, tegenover een bomvolle zaal met bijna tweeduizend man, kondigde de NSB-leider, de beloftevolle 38-jarige hoofdingenieur van de Provinciale Staten van Utrecht, A.A. Mussert, het einde van de democratie aan. Hij voorspelde zijn gehoor

een toekomst waarin iedereen voor de keuze zou worden gesteld: communisme of fascisme. Mussert predikte niet alleen de ‘moord op het marxisme’ maar riep ook op tot sociale rechtvaardigheid. Tegenover het ontbindende liberalisme en marxisme, die beide welig tierden op ‘klasse-egoïsme en groepsbelang’, stelde de NSB-leider de eenheid van het volk, hecht georganiseerd in een corporatieve staat, waarin de macht van de meerderheid was overgedragen aan de meest bekwame en deskundige volksgenoten.²

De bijeenkomst, die door de luidruchtige aanwezigheid van een aantal politieke tegenstanders een onrustig verloop kende, eindigde rond elf uur ’s avonds. Terwijl Tivoli langzaam leegstroomde, stonden vele sensatiezoekers buiten te wachten op wat komen ging. Zij koesterden de stille hoop getuige te zijn van vechtpartijen tussen geüniformeerde NSB’ers en hun linkse opponenten. Zover kwam het uiteindelijk niet. De politie voerde enkele preventieve charges uit om de menigte uiteen te drijven. Toen de NSB’ers onmiddellijk daarna in autobussen werden afgevoerd, was het gevaar voor onlusten geweken en daarmee de publieke belangstelling snel geluwd. Utrecht ging slapen, na een hectische avond Nederlands nationaalsocialisme. ‘Wij kunnen ons niet herinneren, dat een vergadering van politiek karakter hier ooit zooveel beweging heeft gaande gemaakt als dat gisteravond het geval is geweest met de Nat.-Socialisten in Tivoli’, schreef het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* een dag later.³ Het zou niet de laatste keer zijn.

De politieke sensatie van 1933

De overweldigende belangstelling voor de openbare NSB-vergadering te Utrecht in april 1933 was onlosmakelijk verbonden met het succes van Hitler bij de oosterburen. In een rapportage over de maanden mei en juni van dat jaar berichtte de Centrale Inlichtingendienst – de voorloper van de AIVD – dat de gebeurtenissen in Duitsland ook in ons land tot een verscherping van de politieke tegenstellingen hadden geleid.⁴ De nazi’s waren sinds de *Machtübernahme* van 30 januari 1933 met ongekende voortvarendheid begonnen de politieke oppositie monddood te maken, het parlementaire stelsel te ontmantelen en de verschillende staatsinstellingen te nazificeren. De berichten die Nederland aanvankelijk over de nazirevolutie bereikten, waren niet alleen negatief. In sommige kringen bestond een zekere sympathie voor de daadkracht die de nazi’s tentoonspreidden.⁵ ‘Het kan met de Hitler-regering ten kwade of ten goede uitlopen, daarover valt met zekerheid niets te zeggen, doch de volksleider Hitler beschikt over eigenschappen, welke hem voor deze taak buitengewoon geschikt maken’, schreef de hoofdredacteur van het antirevolutionaire dagblad *De Rotterdammer*, H. Diemer.⁶ Hij baseerde zijn oordeel op een rondreis die hij in 1933 door nazi-Duitsland maakte en waarover hij enthousiast verslag deed in zijn krant.

Met hun grootse utopie van een ‘Derde Rijk’ en het streven naar een saamhorige, ‘organische’ *Volksgemeinschaft* leken Hitler en zijn volgelingen erin te slagen het onttredende Duitse volk nieuw zelfvertrouwen te geven. Velen beschouwden het nationaalsozialisme in 1933 nog als een jonge, dynamische ideologie die de regeneratie van het eigen